

«Мистецтво — це брехня,  
що допомагає нам збагнути правду».

*Пабло Пікассо*

## Передмова

Відома французька фотографиня-сюрреалістка і художниця Дора Маар, або Генрієтта Теодора Маркович, як звучить її справжнє ім'я, померла в 1997 році у Парижі в дев'яносто років. У її квартирі на вулиці Савоя серед численних паперів, документів і зшитків, списаних французькою мовою, знайшли чорний зошит із нотатками хорватською мовою. Це була мова її батька Йозефа Марковича (Йосип Маркович; Сісак, 1874 — Париж, 1973). Вона вільно володіла нею, але рідко користувалася, хіба в розмовах із батьком, на відміну од французької мови її матері Луїзи Джулі Вуазен (Коньяк, 1877 — Париж, 1942), якою розмовляла щодня. Дуже ймовірно, що нотатки хорватською мовою були для неї особливо цінними, позаяк Дора асоціювала цю мову з почуттями, котрі втілював її батько, а не мати.

Окрім того, Дора Маар відома як муза Пабло Пікассо (Малага, 1881 — Мужен, 1973). Її нотатки, як і очікували фахівці, зосереджені на зустрічі з Пікассо, стосунках двох творчих особистостей, одна з яких надзвичайно домінантна, розставаннях і травматичних наслідках для Дори, а також на періоді після їхніх інтенсивних стосунків. Попри те, що нотатки в чорному зошиті не мають назви, видається доречним назвати цю книгу на честь однієї з найвідоміших картин Пікассо «Дора та Мінотавр» (1936 р.). Ця картина, можливо, найвлучніше символізує природу їхніх стосунків.

За деякими даними, більшість недатованих нотаток — частково натхненних спогадом про розмови з психоаналітиком доктором Жаком Лаканом, які позначені в її щоденнику літерою А (аналіз) — були написані в 1958 і 1959 роках. Написані від руки, фіолетовим чорнилом, чітким почерком.

Саме в ті роки Дора Маар відійшла від громадського життя і наступні чотири десятиліття аж до смерті жила усамітно. Рукопис видається матеріалом для майбутньої автобіографії, від якої мисткиня згодом відмовилась, або ж цього зшитка просто не знайшли.

Зошит, про який мова, — а цілком можливо, що це знаменитий «зошит із Менерба», котрий згадували у книгах про Дору Джеймс Тейлор, Аліція Дюжовн Ортіс та інші автори — під назвою «Останні спогади Дори Маар» був проданий на аукціоні у 1999 році. Після смерті анонімного власника він потрапив на батьківщину Дориного батька. Тепер зошит зберігається в Рісці, у знавця не лише Дориної творчості, а й самої Дори. Новий власник зв'язався зі згаданою вище авторкою і висловив умову, аби його ім'я та ім'я попереднього власника залишилися невідомими.

Незважаючи на те, що це фрагментарний і, ймовірно, незакінчений текст, він дає цінне уявлення про творчі особистості Дори Маар та Пікассо й, безумовно, заслуговує на публікацію. Передаємо його з редакторськими виправленнями і редакційними примітками.

*Славенка Дракуліч*

Недавно, шукаючи якийсь часопис, серед паперів натрапила на старий зошит. Я гадала, він порожній, але на першій сторінці знайшла запис від червня 1945 року:

*«Учора я вийшла від Жака в такому гарному настрої! Тепер почуваюся краще.*

*Після електрошоків і лежання в лікарні мене ще впродовж кількох днів боліли ноги, я пересувалася скуто, як на милицях. Насправді боліло все тіло. Я шкандибала коридором, що виходив на подвір'я, але не була певна, чи я ще в лікарні, чи вже у своїй квартирі. Зелень кущів у дворі змішувалася з білим та сірим кольорами стін навколо, ніби мені на очі натягнули пелену. Здавалось, я плаваю в каламутній воді. Мій мозок відновлювався повільно. Жак витягнув мене зі Сент-Анн, де мене мало не вбили. Тебе прив'язують до ліжка, запихають у рот скручену тканину, а потім пропускають через твоє тіло електричний струм. Власне, я не знаю, скільки разів проходила «терапію», як це називають у лікарні. Я навіть не цікавилася.*

*— Мода, — сказав Жак за нашої першої зустрічі після того, як я виписалася з лікарні, — просто дурна мода. Медицина — те саме, що капелюхи чи туфлі.*

*— Але ця мода винна у тому, що моє тіло досі розбите!*

*— Забудь про електрошоки, видужаєш, тобі ще й сорока нема. Навідуватимешся сюди, до мене, ми розмовлятимемо. Нічого більше. Тобі не потрібні ані терапія, ані ліки, не треба більше боятися.*

*— Не хочу говорити про лікарню, я ледь вижила...*

*— І не мусиш, ти сама вирішуєш, про що ми будемо говорити.*

— Може, про те, чому я взагалі опинилася в лікарні, а зараз — у тебе, у психотерапії. В мене нібито стався нервовий зрив. Пікассо злякався за моє психічне здоров'я, тож покликав тебе на допомогу. Насправді я не вірю, що він хвилювався, про його турботу може повірити лише той, хто його не знає. Мені здається, він просто засунув мене в божевільню, щоб позбутися мене...

— Тоді розкажи про те, що думає той, хто його знає.

Я непевно махнула рукою. У його кабінеті опісляполудневе сонце освітлювало книжкові полиці, масивний горіховий стіл і худу клаповуху постать у темно-синьому светрі. Пахло книжками й сигарами.

Дорогою додому я придбала в паперовій крамниці зошит у лінійку з твердою чорною обкладинкою. У школі я ненавиділа такі зошити, адже була дуже охайною, і мої літери не сповзали ні під, ні над лінійку. Але тепер я мала відчуття, що вони мені дуже потрібні, що мені з такою безладною головою важко правильно писати літери. Придбала й пляшечку фіолетового чорнила. «Можна спробувати викласти децю на папір», — подумала я, кладучи зошит у сумку. — Зрештою, не мушу його комусь показувати, навіть Жаку».

Я навіть вирішила, що писатиму ці нотатки хороватською мовою і так їх ще краще захищу від будь-чиєї цікавості, хоч я тут нікого не знаю, крім батька, який розуміє цю мову. Сподіваюся, що писання допоможе мені опанувати себе. Треба й самій щось зробити, а не покладатись у всьому на Жака. Оскільки я була знайома з ним раніше і не через Пікассо, а через його дружину Сільвію, з якою я потоваришувала, коли вона була ще заміжня за Жоржем Батаєм, я відчуваю, що моє знайомство з усіма ними заважає мені в наших нових стосунках пацієнтки та лікаря. Тому вважаю: якщо я згадаю якісь події зі свого минулого, якщо запишу їх, тоді, можливо, й сама краще зрозумію, чому пережила душевну кризу і потрапила

до лікарні. Просто треба зосередитися, наче я готуюся знову стати перед екраном камери і зазирнути в себе. Мені здається, що зараз я зможу це зробити за допомогою Жака і цих зошитів. Це та сама процедура, що й у моїй професії: коли я фотографую чи малюю, то обираю, кого і як знімати, керую реальністю та формую її. Я приймаю рішення, тому й зараз це зроблю. «Ти вирішуєш», — адже саме це він мені сказав.

Мені стало ліпше від його слів, бо він підтримує мене і заохочує до розмови, а не прикував до ліжка й не напихав ліками. Я досі бачу перед очима той жажливий апарат із дротами, досі відчуваю дотик холодних електродів на скронях і восковий смак тканини в роті.

Але коли я востаннє приймала бодай якісь рішення? Хіба коли фотографувала, а я не робила цього роками. Чи це було в ті далекі роки, коли я вирішила вивчати фотографію, а все, що зі мною сталося згодом, було наслідком рішень інших людей? Я майже не пригадую, яким є бажання знімати, не пригадую й того колишнього відчуття контролю, свободи і довіри до себе та своїх рішень. Коли це все зникло й чому? Як я могла дозволити собі опинитися в лікарні? Ось про що я хотіла би писати».

\*\*\*

Це все, що було написано у знайденому зошиті. Мене чомусь вразили ці забуті слова, покладені на папір більше десяти років тому, особливо речення: «Я зможу це зробити». Звучало так, ніби я переконувала себе в цьому. Але мій намір явно провалився. Мене муляли ті порожні сторінки в зошиті. Чому я не продовжила писати? Чого боялася? Що мені завадило?

Перед очима знову постали обличчя знайомого психіатра, вітрина паперової крамниці, моє відображення в ній. Особливо пам'ятаю той короткий, але чіткий сплеск надії після першого візиту. Вийшовши зі Жакового дому, я підняла

голову до блакитного безхмарного неба. Мені пригадалася назва книжки Жоржа Батая «Небесна блакить» — не стільки через її зміст і те, що вона нібито про мене, скільки через назву. Чи він мав на думці саме таку блакить? Вітер ковзнув у моє розпущене волосся своїми пальцями, я глибоко вдихнула й віддалася йому, наче вітрило. Деякий час блукала, насолоджуючись відчуттям легкості та бадьорості. Провівши кілька тижнів у здебільшого непритомному стані, ширяючи між світлом і темрявою, ніби хтось кинув мене у глибоку криницю, в якій я була приречена очікувати свого кінця, того дня я вперше повірила, що не втрачена, не цілковито покинута.

Я ще раз прочитала перше речення: «Учора я вийшла від Жака в такому гарному настрої!». Бадьорість і оптимізм тексту лише через кілька сторінок замінили довге мовчання та порожні сторінки. Тоді я не знала, й ніхто мені не сказав, що я згодом прочитала про наслідки електрошоку: після неприємної і болісної терапії виникає ейфорія. Мої почуття в ті дні були результатом хімічної реакції в мозку! Моє початкове захоплення Жаком, пізніший похмурий настрій і нескінченна втома, що завадили мені взятися за перо. Можливо, моя нездатність зосередитися також була наслідком терапії? Як і періодична втрата пам'яті? Жак казав мені, що пам'ять пацієнта іноді може зраджувати, але зазвичай повертається. Боюся, що тоді ще дуже мало знали про наслідки електрошоку, і я була лише звичайним піддослідним кроликом для цього нововведення...

Наскільки мені допомогла психотерапія? Чи вона тривала надто коротко, щоб я справді одужала?

Тепер мої руки — ті самі руки, які Пікассо малював стільки разів; усе ще гладка шкіра, все ще довгі лаковані нігті — тримають цей зошит. Зошит великого формату, кутики трохи потерті, наче я всюди носила його зі собою і крутила в руках, зважуючись. Найбільше мене дивує його товщина. Невже я мала намір усе списати? Цих кілька давно виведених слів — жалюгідне свідчення мого безсилля.

Але те, чому я тоді не мала сили чи не хотіла записати, занотую тепер. Жак, який тим часом став відомим доктором Лаканом, уже був не моїм лікарем, а просто старим знайомцем, в одному таки помилився. Гадаю, я тільки нині можу по-справжньому прийняти рішення, через тривалий час після закінчення, або, точніше, припинення терапії в нього.

Так, мені знадобилося більше часу, ніж я очікувала, після нашої першої розмови.

І власне, лише тепер, через стільки років у пам'яті зринають деякі наші теми та його запитання. Тільки нині повільно відчиняються двері, за якими я нарешті, ймовірно, зможу подивитися на своє життя іншим поглядом, з емоційної і часової відстані. Спробую записати в цей самий зошит спогади, котрі напливають. І я знаю, що десь ще є те фіолетове чорнило!

\* \* \*

— Скажи, що ти бачиш, коли заплющувеш очі? — запитав мене Жак того першого дня.

— Завісу. Бачу білу завісу, що колишеться на вітерці, — відповіла я і замовкла. Відчула, як стиснуло горло і накопилися сльози.

Завіса на скляних дверях моєї кімнати в Буенос-Айресі, на тих дверях, що відділяють мою дитячу кімнату від батьківської. Цей образ повертається до мене сьогодні — скляні двері, кімната, дитинство... Варто мені просто заплющити очі, і я знову там. Мені чотири, можливо, п'ять років, я лежу в своєму ліжку. Бачу майже прозору білу фіранку на дверях, єдину перешкоду між мною та моїми батьками. Ранок, крізь завісу виджу обриси двоспального ліжка і чую приглушений, грізний батьків голос. Я розрізняю той його особливий голос, яким він звертається тільки до маман, відколи ми сюди переїхали. Після цього маман каже мені:

— Тато знову мав напад, — вона називає це нападом, l'attaque. Наче Марко, як його іменує Джулі, якийсь



божевільний, а не просто холерик, якому похмуре обличчя дружини зі самого ранку псує день. Я передчуваю, відчуваю у його голосі, що батько волів би накинутися на цю плаксиву жінку, яка лежить поруч у ліжку, але не наважується через мене. Тому вищі тони набувають шиплячого призвуку, ніби тато перетворився на велику гучну змію, яка душить і стискає маму, залишаючи їй у легенях достатньо повітря, аби вона могла продовжувати тихо плакати.

Звісно, мені не можна було чути їхніх сварок. Але я спала в сусідній кімнаті. Кімнати розділяли тільки розсувні скляні двері, завішені тонкою тканиною, що заледве приховувала обриси, але не звук. Батько звертався до Джулі французькою, її мовою, якою ми розмовляли вдома. Але я розуміла і його мову, хорватську, яка звучала солодко, тепло, по-особливому для мого дитячого вуха. Я насолоджувалась її ніжним звуком. «Моя люба Дорице», — пригадую, як батько лагідно звертався до мене, коли нахилився поцілувати мене в щоку. От тільки його поцілунок завжди був якимось вологим, і через це я мимоволі зіщулювалася від дотику його вуст.

Я не повинна була чути й жодних інших звуків із їхньої кімнати. Серед ночі мене будили зітхання, тихі, а потім усе голосніші. Мамин голос піднімався до схлипувань. Пам'ятаю, мені, маленькій, здавалося, що маман будь-якої миті заплаче, і я поривалася встати та відчинити скляні двері. Я вставала з ліжка і шукала в темряві капці, що заподілилися кудись під ліжко. Досі могла чути, як скрипіла дерев'яна підлога, коли я повзала по ній, мацаючи рукою перед собою. Чому взагалі шукала капці? Паркет був приємний на дотик, і мені не ставало холодно. Тільки-но я підіймалася, вирішувала підійти босоніж до дверей, з іншого боку западала тиша, і я тихенько заповзала назад у ліжко. Батьки, мабуть, чули мої кроки й замовкали. Але одного разу я таки відчинила двері. Побачила батька над матір'ю. Його чорний зігнутий силует, окреслений у світлі вікна, виглядав грізно.

Він її задушить? Мама видавала слабкий звук, щось середне між скиглінням та зітханням.

— Татусю, — прошепотіла я, — з мамою все гаразд?

Батько випростався у ліжку:

— Дорице, все гаразд, повертайся в ліжко. Маман приснився поганий сон, але все уже добре.

Я повірила йому, та й що мені ще залишалося? Маман іноді видавала застрашливі звуки — зітхання, стогони, приглушені крики. Але слова батька мене заспокоювали. Мабуть, він би здивувався, що я не спала. Мої батьки не думали про те, що і я наглядала за ними, підслуховувала їх волею обставин, знала про них значно більше, ніж їм хотілося б. Я ж була ще дитиною. Вони не замислювалися над тим, що дитина росте і починає розуміти їхню закодовану мову, в якій — я збагнула це тільки тепер — чергувалися пристрасть, відраза і байдужість.

Цікаво, чому мені виділили ту прозору кімнату? Чи справді я, їхня єдина дитина, була тендітною рослиною, яку треба було помістити в оранжерею, захищати та доглядати вдень і вночі? Але батьки, очевидно, бачили у скляних дверях великі переваги.

Щоправда, вночі вони чули моє спокійне дихання й самі спокійно поринали в сон. Уранці батько зазвичай відгортав завісу першим і зазірав поглянути, чи я прокинулася. Коли я розплющувала очі, на його обличчі сяяла усмішка, він заходив і обсипав поцілунками мою спітнілу голову з темними кучерями. Коли я вдавала, що сплю, особливо, коли він мав *l'attaque*, то просто гладив мене. Батько ніколи не виходив з дому, не зайшовши до кімнати «татової дівчинки», як він мене називав.

Вони, мабуть, вирішили так тому, що хвилювалися за мене, і це було одне з небагатьох рішень, які батьки прийняли разом. Маман було тридцять років, коли вона мене народила, вона вже втратила надію, що взагалі матиме дітей, і кожному, хто хотів її слухати, розповідала, що акушерка

в пологовому будинку докоряла їй, що вона зволікала з дитиною до цього віку. Та й батька, якому на той час було тридцять три, уже не вважали молодим. Їхній шлюб не зберігся би без дитини, а з моєю появою принаймні виникли певні рамки, обов'язки, які тримали їх укупі, що я незабаром збагнула. Коли я народилася, вся батькова ніжність матері перейшла до мене, і Джулі отримала статус моєї доглядальниці, доки батько на роботі.

— Джулі, як мала? — були його перші слова, коли він надвечір поставав у дверях квартири.

Після батькового нападу маман довго лежала в ліжку, задоволена тим, що я її не турбую. Вона сердилася на батька не лише тому, що він рано-вранці гаркав на неї грізним голосом («Якби ти хоч міг накричати, як справжній чоловік», — кидала йому злостиво), а й тому, що через його роботу вона була змушена переїхати з Парижа до Буенос-Айреса, до того жахливого міста, «до дикунів», як вона казала. Усе в цьому місті було їй огидним — вулиці, пилука, чоловіки, котрі витріщаються на жінок, наче виголоднілі, ринок, на якому селяни розкладають товар на землі, жінки в сукнях із минулого століття... Єдиними причинами, через які Джулі погодилася покинути Париж, була батькова робота та обіцянка розбагатіти. За його словами, люди їдуть до Аргентини, щоби збагатитися. Так, батько міг бути чарівним і переконливим, коли хотів, Джулі мусила це визнати. Але час минав, а від обіцяного достатку не було й сліду, її невдоволення зростало, як і щоденні докори. Мені доводилося слухати все це крізь скляну стіну, як і її зітхання та плач. І все рідше — скрип шлюбного ліжка вночі.

— Господи, тут усе таке вбоге, все таке примітивне, — казала маман пані Дюпон, з якою спілкувалася лише тому, що та була французенкою. Джулі уявляла собі, що бути французенкою в Буенос-Айресі у ті роки — дуже вишукано, але незабаром зрозуміла, що це не зовсім так. Наша покоївка Хуана, яку маман називала Жанною, пояснила їй,

що тут багато бідних француженок, які працюють повіями, і тому в них повій називають «францесами».

\* \* \*

Скло — це захист, але не лише. Я пам'ятаю відчуття, коли ти як на долоні. Я почувалася, мов у вітрині крамниці чи в акваріумі. Коли батько йшов, я ще довго відчувала на собі його погляд. Знала: якщо я не встану, маман зазирне, аби переконатися, чи я жива і дихаю. Вона завжди, до самої смерті, переживала за мене. Поводилася так, наче я була нездатна подбати про себе, як тоді, так і пізніше, в Парижі, коли я вже стала дорослою. Бідолашна Джулі, можливо, вона все-таки мала слухність! Її турбота мене дратувала, бо обмежувала мене, її погляд здавався не таким, як у тата. Втоmlений, без іскорки тепла й нетерплячого очікування, коли ж я нарешті прокинуся, не було й усмішок і поцілунків на прощання. Також я засвоїла, що маман має важливіші справи, ніж рано-вранці присвячувати мені увагу. Я знала, що наступної години вона зачиниться у ванній кімнаті, щоб холодними компресами пом'якшити наслідки від сліз, і що на цей час я буду залишена сама на себе, вільна від її контролю.

Чому саме зараз повертається в пам'ять та кімната дитинства? Я знаю, що бачу її щоразу, коли знову відчуваюся дитиною. Коли хочу втекти, повернутися в минуле. Коли я незахищена. Між мною і реальністю нема нікого, нічого. А свій фотоапарат я відклала назавжди. Тепер мої руки порожні.

Хоч я й не любила своєї кімнати, вона була моїм єдиним прихистком. Але, дорослішаючи, я все більше почувалася, мов на долоні. Я добре пам'ятаю те відчуття одночасної захищеності й відкритості, ту скляну клітку, з якої не могла вибратися чи сховатися від поглядів. Через це ще в дитинстві відчувала незатишність, котру через багато років

витлумачила як наслідок своєрідного батьківського насильства над дитиною: незатишність через небажані погляди, що змушувала мене ховатися за об'єктивом улюбленого фотоапарата. Об'єктив тривалий час служив мені щитом від людей. Я закривалася, ховалася за ним, проте водночас він слугував мені засобом спілкування. Але за правилами, що я визначала сама. Фотоапарат був моєю особистою магією, за допомогою якої я приборкувала все, що траплялося перед ним.

Мені довелося знайти спосіб захистити себе від цього відчуття відкритості. Я захищалася, граючися: пам'ятаю, мені було сім чи вісім років, я любила гратися зі світлом. Скляні двері кімнати відчинені, промені світла проникають до мого ліжечка. Пригадую, що любила бути сама, без нагляду. Я розплющувала і заплющувала очі, а прозора-червона барва під повіками чергувалася зі сліпучим блиском сонячних променів. Я простягала руку до вікна. Яскраве світло проникало крізь мою шкіру, і я бачила потемніння — це кістки? — запитувала я себе — і тонке мереживо вен. Моя рука мала вигляд як щось геть інше, як прозора тваринка, може, медуза, котру я колись бачила в акваріумі. У всякому разі, як геть чужа річ, неналежна мені. А потім я ховала ту річ у темряві під простирадлом, і це знову була моя звичайна рука, на яку я після «чарування» дивилася з невірою. Метаморфози кінцівок мого власного тіла зачаровували мене.

Усе, залежно від дії світла й тіні, могло перетворитися на щось інше. «Я чарівниця, — розповідала я потім маман, — перетворюю знане на незнане, ось, глянь!» Тоді я ще не знала слів «мисткиня» чи «мистець». Маман сказала, щоб я не вигадувала дурниць, вона нічого не бачить, навіть коли я показую їй, як легко перетворюю руку на медузу за допомогою лише яскравого сонячного світла. І ще сказала, що рука — це аж ніяк не річ, наче я цього не знала. Я бачила, що вона не розуміє ні магії світла, ні моєї пристрасті до ігор удавання. Але це не засмутило мене, бо я мала щось своє, тільки своє — свою таємницю.